

Наталія Чоловська

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ЕТИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ: КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР

Розглянуто передумови виникнення етики відповідальності. Такими передумовами є інноваційна технологічна діяльність і зумовлений нею антропогенний тиск на довкілля. Неконтрольоване підкорення природи зумовило низку загроз глобального характеру. Усвідомлення цих загроз наприкінці ХХ ст. стимулювало розробку концепції сталого розвитку. Розкрито сутність етичного імперативу та історичну еволюцію його змісту. З'ясовано трансформацію змісту поняття відповідальності та роль комунікації для обґрунтування моральних норм та цінностей екобезпечних дій людини щодо довкілля. Здійснено порівняльний аналіз етики відповідальності та дискурсивної етики в контексті комунікативних можливостей.

Науково-технічний прогрес та раціоналізація життєвого світу сприяли розвитку техногенної цивілізації, що відкрила для людства не лише величезні можливості розвитку, але й нові загрози, пов'язані з використанням ризикованих технологій, які підвищують здатність людини змінювати навколишній світ. Якщо раніше вплив людини на довкілля був локальним і завдані збитки вдавалось компенсувати, то впродовж останніх десятиліть негативний антропогенний вплив набув глобального характеру. Поступ у сфері інноваційних технологій обернувся для людства небаченими небезпеками та загрозами, які мають незворотні та кумулятивні наслідки. Сьогодні наука перестала бути знаряддям лише інтелектуала, її розвиток і застосування визначається політичними, військовими і промисловими чинниками, які не завжди слугують добробуту людства [1, с. 16-19].

Людство переживає глобальну екологічну кризу, зумовлену виснаженням природних ресурсів і деградацією екологічних систем, яка загрожує існуванню людини і всьому живому на Землі. Поступове усвідомлення глобальних загроз спонукало світове співтовариство до пошуку альтернативних шляхів розвитку. Таку альтернативу для ХХІ століття запропонував саміт «Планета Земля» – це концепція сталого розвитку постіндустріального суспільства, в якому головною цінністю стане людина та її гідне життя.

Значний внесок у прогнозування глобальних перспектив розвитку людства здійснили представники Римського клубу: А. Печеї, Д. Форестер, Д. Медоуз, Е. Ласло, М. Месарович, Е. Пестель, Б. Гаврилишин та інші. У своїх доповідях вони представили результати досліджень в галузі глобальних проблем та запропонували шляхи виходу з кризового становища. Висвітленням ідеї сталого розвитку, як стратегії виживання людства в умовах глобалізованого світу, займалися такі українські дослідники: Е. Семенюк, Ю. Туниця, О. Білоус, В. Вовк, В. Крисаченко та інші.

Етичні проблеми індустріального суспільства досліджували такі зарубіжні дослідники, як Р. Алтфілд, Г. Йонас, А. Гор, Ж. Грейш, К. Маєр-Абіх, Е. Фермеєрс, Е. Шуурман. Вони поставили перед собою завдання побудови нової етики відповідальності, яка б регулювала відносини людини і довкілля суспільства. На пострадянському просторі питаннями колективної та індивідуальної відповідальності займаються: П. Гаджикурбанова, В. Волченко, І. Вдовіна, А. Єрмоленко, І. Ільєних, Н. Козлова, А. Назарчук.

Представниками комунікативної філософії, як одного з напрямків західної практичної філософії, є: К.-О. Апель, Д. Бюлер, В. Кульман, П. Ульріх. Серед українських філософів питання комунікативної філософії є сферою зацікавлення: А. Єрмоленка, Л. Ситниченко, Є. Бистрицького, С. Кримського та інших. На думку цих дослідників, комунікація як одна з довершених форм дискурсу повинна стати засобом для обговорення та подальшого об-

грунтування моральних норм та цінностей. У зв'язку з цим німецький філософ К.-О. Апель зазначає, що глобальні проблеми сучасності та руйнування довкілля демонструють людству необхідність формування як індивідуальної, так і колективної відповідальності за наслідки дій у планетарному масштабі.

Мета даної статті – розглянути трансформацію змісту етичного імперативу в контексті сталого розвитку та з'ясувати його комунікативні виміри.

Західна техногенна цивілізація, започаткувавши ідею прогресу, метою якої було підкорення природи та задоволення людських потреб, спричинила виникнення глобальної екологічної кризи. Замість досягнення бажаних для людства цілей, технологічний поступ починає продукувати загрози та небезпеки, що набувають рис апокаліптичності [2, с. 260]. Розгляд науково-технологічної діяльності через призму глобального мислення сприяв новому баченню наслідків у планетарних масштабах. Їх усвідомлення спонукало до зміни етичної парадигми з антропоцентричної на екоцентричну.

Традиційна антропоцентрична етика пов'язана зі сферою людських стосунків і спрямована на задоволення потреб сьогодення, при цьому вона позбавлена проєкції у майбутнє. На думку сучасного нідерландського філософа Етьєна Фермеерса, сучасна людина, як індивід, хоче досягнути щастя у цьому житті і трактує поняття щастя значною мірою як споживання того, що їй пропонують [1, с. 32]. Протилежною до цього є екоцентрична етика, яка спирається на усвідомлення того, що не лише людина є джерелом усіх цінностей. Така етика передбачає екологічно-усвідомлені дії та допустимі моделі поведінки індивіда, уникаючи при цьому ідеалізації людини.

Традиційна європейська етика, побудована на етичному вченні німецького філософа XVIII століття Імануїла Канта. Прагнучи віднайти універсальні, необхідні, позачасові та незалежні від суспільного ладу закони людського існування, які б визначали моральність людських вчинків, мислитель вводить поняття категоричного імперативу. Категоричний імператив, набуваючи рис закону, визначає форму морального вчинку. Запропонована філософом універсалістська етика, в основу якої покладений категоричний імператив, передбачає відповідальність не за щось конкретне, а насамперед відповідальність кожного перед своїм сумлінням. Кантівське формулювання категоричного імперативу передбачає, що людина, як розумна істота, повинна чинити відповідно до вимог закону, та відноситись до іншої людини безкорисливо, вбачаючи у ній не засіб для досягнення своїх цілей, а лише самостійну, абсолютну самоцінність. Кантівський категоричний імператив постає універсальним етичним законом, що не нав'язується людині ззовні, а знаходиться в ній самій. За часів Канта йшлося про відповідальне мислення лише з перспектив людства, тож мова не могла йти про відповідальність людства за довкілля. Щоправда, філософ не заперечував обов'язки людей перед природою, але ці обов'язки були опосередкованими, і в цьому проявляється антропоцентричність цього закону.

Ситуація докорінно змінилась у другій половині XX століття. Технологічні успіхи в опануванні природи утвердили не лише науково-технократичний світогляд, але й сприяли формуванню «технічного мислення». Не визнаючи жодного авторитету, окрім науки та техніки, таке мислення вплинуло на переконання людей у здатності відновлення первинного раю за допомогою техніки. На думку сучасного нідерландського філософа Егберта Шуумана, постіндустріальна техногенна цивілізація пронизана виключно технічними цінностями, настановами та способами мислення. До норм, які переважають у такій технологічній картині світу, належать: ефективність, стандартизація, успіх, надійність, максимальний прибуток і т.д. Одночасно залишаються осторонь або повністю поза увагою людські і суспільні цінності, довкілля та природа. З цього випливає одна із засадничих заповідей технічної культури: «Бути ефективним настільки, наскільки це є можливим економічно». Технічний прогрес обернувся проти людини та її довкілля. Разом зі зміною технічних потужностей зросли загрози руйнувань. Ці загрози дуже часто заву-

льовані перевагами технологічності та економічної ефективності. Такий науково-технократичний світогляд зводить все до статусу корисних об'єктів, через що втрачається унікальне значення людини, довкілля та сенс самого існування природи [13].

Діяльність в епоху техногенної цивілізації має причинно-наслідковий характер для майбутнього та невідворотні віддалені наслідки. Криза індустріального суспільства свідчить про кризу стосунків людини з природою, для подолання якої була висунута ідея сталого розвитку як модель бажаного майбутнього розвитку суспільства. Стратегія сталого розвитку передбачає досягнення суспільного та міжнародного консенсусу, завданням якого є утримування економічної підсистеми людства у межах певного масштабу, що дозволяє природній системі планети Земля жити та підтримувати її життєздатність. Концепція сталого розвитку ґрунтується на двох засадах: справедливість у задоволенні потреб та екологічне обмеження. Необхідно зазначити, що в сучасній концепції сталого розвитку органічно поєднуються як світоглядний, так і філософський характер, оскільки вона намагається дати відповідь на найближче або більш віддалене майбутнє людства і природи на нашій планеті. Сталий розвиток суспільства потребує більше ніж підвищення продуктивності використання ресурсів і технологічних новацій. Він передбачає загальну зрілість людської цивілізації. Сталий розвиток відкриває перспективу побудови нових моделей розвитку глобалізованого світу, в якому на зміну технократизму суспільство має прийти до реального гуманізму [2, с. 74, 79].

Колізії, які спіткали людство у ХХ столітті, змушують звернутися за допомогою до етики видатного німецько-американського філософа Ганса Йонаса. Колишні етичні та моральні норми є застарілими і вимагають переосмислення. Щоб зберегти світ людини від її власної технологічної могутності, у центр нової етики повинен бути покладений принцип відповідальності [4, с. 20-21].

На відміну від поняття відповідальності перед встановленим моральним законом, Г. Йонас розглядає відповідальність як таку, що виходить за межі моралі особистості і не обмежується лише сучасниками. Таким чином, принцип відповідальності містить у собі відповідальність за майбутнє людства. Запроваджуючи в етичну площину поняття відповідальності за майбутнє, Г. Йонас звертає увагу на те, що усталені етичні норми, моральні почуття й здоровий глузд є недостатніми, аби бути дороговказом моральної відповідальності. Оскільки люди не здатні уявити вкрай складні кумулятивні наслідки науково-технічної діяльності, виникає потреба у новій науково обґрунтованій етиці, яка могла б передбачати ці негативні наслідки та стати застереженням щодо їхнього впливу. Відповідно, метою такої етики є збереження сутності людини, що дається їй від природи, та здатності забезпечити баланс між людиною та природою.

Критикуючи науково-технічний прогрес, Г. Йонас наголошує, що вороже ставлення до науки і техніки не зарадить, а тільки зашкодить людству. На протигагу всеосяжній критиці науки і техніки він звертає увагу на безальтернативності її подальшого розвитку без морального підтексту. Звідси випливає нова роль науки в моралі та її обов'язок мати знання про довгострокові наслідки людської діяльності. На думку філософа, етика майбутнього, змістом якої є збереження буття, повинна вказувати, до яких наслідків може призвести теперішня діяльність людини.

Враховуючи наслідки глобальної екологічної кризи та перспективи можливого самознищення людства, Г. Йонас висуває запитання: чому людство має обов'язок зберегти планету для майбутніх поколінь? Філософ вважає, що руйнування довкілля є прямим порушенням прав майбутніх поколінь. Тоді виникає друге питання: чи має природа самодостатню цінність і чи може вона бути предметом відповідальності незалежно від людини? Дати відповідь на це запитання неможливо, адже природа не здатна дати відповідь, відтак людина не може бути останньою інстанцією моральних норм. Прикладом такої відповідальності є відповідальність за дитину, яка не може відстоювати свої права. У такій

ситуації відповідальність повинна бути викликана не формальним законом, а почуттям, що зумовлене покликом душі перед безпомічною дитиною. Те саме можна сказати і про відповідальність перед природою, яка, хоч і не є рівноправним партнером дискурсу, домагається існування, висуваючи до людини свої вимоги, і ці вимоги є моральні.

На відміну від концепції індивідуальної відповідальності, що її запропонував Ганс Йонас, сучасний німецький філософ Карл-Отто Апель заклав підвалини дискурсивної етики відповідальності. З позиції традиційної етики, людина несе індивідуальну відповідальність за дії, в яких бере участь. Етика дискурсу чи етика відповідальності К.-О. Апеля передбачає потенційно необмежену спільноту аргументуючих, що охоплює усі суперечності, які існують поміж них. З цього виходить, що перебираючи на себе відповідальність за розв'язання проблем реального світу не поодинці, а як члени реальної комунікативної спільноти, можливе порозуміння, а також перевірка і визнання істинності суджень. Вводячи поняття солідарної відповідальності, К.-О. Апель наголошує на рівній відповідальності усіх членів реальної комунікативної спільноти. Справжнє розв'язання проблем повинно бути покладене на всіх членів цієї комунікативної спільноти, з метою обговорення усіх аспектів даної проблеми. Відповідальність за розв'язання проблем також поширюється і на ті можливі проблеми, які нині не дискутуються. Ми повинні визнати принципову рівноправність всіх потенційних учасників дискурсу та визнати власну відповідальність перед потребами майбутніх поколінь [5, с. 48-51].

Комунікативна відповідальність покладена в основу сталого розвитку. Прикладом суспільного дискурсу реальної спільноти було проведення конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (1992), яка відома як саміт «Планета Земля». У цій конференції брали участь керівники 179 країн світу. Темою дискурсу став пошук шляхів розв'язання проблем сьогодення і загроз майбутньому. На конференції було сформульовано імператив XXI сторіччя: сталий розвиток. Конференція дала імпульс поширення ідеї сталого розвитку на планеті Земля [2, с. 74, 75].

Спробу повернути сучасну західну філософію до етико-комунікативної проблематики здійснив сучасний німецький філософ Манфред Рідель. Основні поняття, якими оперує філософ у комунікативній філософії, це поняття свободи та відповідальності. Реальна свобода постає у філософа як свобода дій, яка обмежується діючими закономірностями природи. Бажання людини повинні розглядатись через призму законів природи. Перефразовуючи кантівський імператив, Рідель твердить, що слід діяти так, щоб бачити себе та інших людей лише як мету, а не засіб. Тоді воля людей підпорядковується моральним судженням, тобто тлумачиться вільною в практично-особистому значенні [6, с. 79-81]. Поняття обов'язку, що ґрунтується на кантівському категоричному імперативі, відрізняється від поняття відповідальності тим, що охоплює взаємні відносини та вимоги, на які люди покладаються як на первинні моральні феномени. Поняття відповідальності М. Ріделя ґрунтується на внутрішній потребі. Таким чином, поняття свободи та відповідальності виступають як взаємопов'язані поняття, у яких відповідальність вказує на межі свободи. Відповідальність людини за свої дії та вчинки є умовою комунікативного ладу. Отже, те, за що відповідає людина, яка живе у спільноті, сім'ї, працює на підприємстві чи в організації, навчається в школі чи університеті, є завданням, що впливає зі спільного буття особистостей. Моральна відповідальність ґрунтується на особистій і соціальній основі та передбачає приналежність до інститутів. За М. Ріделем, свобода людини полягає у її вільному виборі брати чи не брати на себе відповідальність [6, с. 82].

К. Ясперс виділяє три типи комунікації. До першого він відносить безпроблемне буття людини у спільноті та перебування її поза комунікацією, так званий «неусвідомлений стан». До другого типу комунікації відноситься такий, в якому людина часто виступає як засіб для досягнення бажаної мети. За такого типу комунікації міжлюдські стосунки розглядаються як засіб панування над іншими людьми. І лише третій тип кому-

нікації є таким, в якому людина виступає не лише як окремий носій загальної свідомості. Спільнота, згуртована загальною ідеєю – цілої держави, цілого суспільства, всієї сім'ї, якогось певного навчального закладу чи якоїсь професії, – є шляхом до змістовної комунікації [7, с. 133-135]. При цьому філософ зазначає, що солідарність вперше надає можливість піддати сумніву будь-яку крайність та допомагає досягти спільного результату.

На початку ХХІ століття нагальною потребою постає питання прийняття спільної відповідальності урядами всіх країн на глобальному рівні. В такому випадку відповідальність охопила б усе людство як спільноту співучасників. Відповідно, така людина має відчувати приналежність не лише до певної групи, класу, народу, а повинна почувати себе громадянином світу серед мільярдів інших людей. Національні та особисті інтереси повинні поступатися перед загальнолюдьськими інтересами. Закласти підвалини міжнародної солідарності, яка усупереч національним егоїзмам віддаватиме перевагу спільним інтересам людства, є важливим завданням сьогодення [2, с. 80-81].

Розв'язання глобальних проблем, що постали перед техногенною цивілізацією, є неможливим поза процесом солідарної комунікації та утвердження ідеї сталого розвитку людства. Як зазначається у доповіді про людський розвиток за 2011 рік, поняття «сталості» не можна ототожнювати винятково з проблемою довкілля. Передовсім воно залежить від того, яке життя людство обирає для себе, та чи усвідомлює воно, що усі дії людини матимуть наслідки не лише для семи мільярдів людей, що живуть сьогодні, але і для майбутніх поколінь [8].

У реалізації цієї ідеї вирішальне значення має організація аргументованого суспільного обговорення, яке є життєво необхідним для визначення та попередження ризиків, які суспільство може взяти на себе. Тому запропонована К.-О. Апелем етика дискурсу та етика відповідальності Г. Йонаса є актуальними на сьогодні. Практичне значення етики дискурсу полягає у взятті всіма учасниками дискурсу колективної відповідальності на всіх рівнях. Прикладом цього може бути висловлена думка кожного члена комунікативної спільноти з питань використання генетично модифікованих організмів у сільському господарстві або будівництва на Карпатських річках малих ГЕС. Людина, яка не бере участі в обговоренні та прийнятті рішень спільноти, є лише частково членом такої комунікативної спільноти. Науково-технічні досягнення та розробки повинні виноситись на публічне обговорення, і лише після визначення безпечності їх у майбутньому можливе практичне впровадження. Головною вимогою етики дискурсу є дискурсивно організована солідарна відповідальність людей за їх колективні дії [5, с. 58-60].

Аналізуючи праці філософів, можна зробити такий висновок. Доки в індустріальному суспільстві та традиційній етиці буде переважати технічне мислення, у межах якого практично все розглядається з точки зору науково-технічної редукаціоністської моделі, людство будуть супроводжувати глобальні загрози та небезпеки, які можуть призвести до повного самознищення. Вихідною умовою сучасності має стати переорієнтація традиційної антропоцентричної етики у бік етики відповідальності, у якій найголовнішим етичним імперативом постане забезпечення існування людства сьогодні і в майбутньому. Підсумовуючи, хочеться процитувати сучасного нідерландського філософа Егберта Шуумана: «Етика і мораль мають стати центральними темами нашого двадцять першого століття. Кожен крок у технологічному розвитку повинен вимагати трьох кроків у сфері етики відповідальності» [13].

ЛІТЕРАТУРА

1. Фермеерс Е. Очі панди. Філософське есе про довкілля / Фермеерс Е. – Львів : Стрім, 2000. – 65 с.
2. Рижак Л. Філософія сталого розвитку людства : навчально-методичний посібник / Рижак Л. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 518 с.

3. The Ethics of Responsibility as a Comprehensive Approach: An Application to the Ethics of Technology by Egbert Schuurman [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.metanexus.net/archive/conference2008/articles/Default-id=10517.aspx.html>
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Йонас Г. – Київ : Лібра, 2001. – 400 с.
5. Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності / К.-О. Апель // У книжці: Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії / К.-О. Апель. – К. : Либідь, 1996. – С. 46-60.
6. Рідель М. Свобода і відповідальність / М. Рідель // У книжці: Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії / М. Рідель. – К. : Либідь, 1996. – С. 68-83.
7. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації / Ю. Хабермас // У книжці: Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії / Ю. Хабермас. – К. : Либідь, 1996. – С. 84-90.
8. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех. – М. : Весь мир, 2011. – 181 с.
9. Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема / К.-О. Апель // У книжці: Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія : підручник / К.-О. Апель. – К. : Лібра, 1999. – С. 232-255.
10. Грейш Ж. Ответственность за будущее поколения: этический смысл трансмиссии [Электронный ресурс] / Ж. Грейш // История философии. – М., 1997. – № 1. – С. 164-177. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/page51068342.htm>
11. Єрмоленко А. Екологічна етика: проблеми обґрунтування / А. Єрмоленко // Практична філософія. – 2003. – № 2. – С. 190-200.
12. Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії / Ситниченко Л. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
13. Ясперс К. Комунікація як джерело / К. Ясперс // У книжці: Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії / К. Ясперс. – К. : Либідь, 1996. – С. 132-148.

Наталія Чоловська

Этический императив устойчивого развития: коммуникативное измерение

Рассмотрены предпосылки возникновения этики ответственности. Такими предпосылками являются: инновационная технологическая деятельность и обусловленное ею антропогенное давление на окружающую среду. Неконтролируемое покорение природы стало причиной ряда угроз глобального характера. Осознание этих угроз во второй половине XX столетия стимулировало разработку концепции устойчивого развития. Раскрыта сущность этического императива и историческая эволюция его содержания. Проанализирована трансформация содержания понятия ответственности и роль коммуникации для обоснования моральных норм и ценностей экобезопасных действий человечества по отношению к окружающей среде. Осуществлен сравнительный анализ этики ответственности и дискурсивной этики в контексте коммуникативных возможностей.

Natalia Cholovska

Ethical Imperative of Sustainable Development: Communicative Dimension

Prerequisites of liability ethics appearance are considered. Such prerequisites are: innovative technological activity and caused by it anthropogenic pressure on environment. Uncontrollable subjugation of nature caused a number of threats of global character. Acknowledgement of these threats at the end of the XX century stimulated development of the concept of sustainable development. Essence of ethical imperative and historical evolution of its content are revealed. Transformation of the content of liability concept and role of communication in order to ground moral norms and values of ecologically safe actions of people towards environment are clarified. Comparative analysis of liability ethics and discursive ethics in the context of communicative possibilities was carried out.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2012.